

tegenwoordig vele gangbare alternatieven. Niet dat die op voorhand niet behulpzaam zouden kunnen zijn, maar patiënten en hun naasten zijn kwetsbaar, zeker wanneer de diagnose niet gesteld is. Dat wil echter niet zeggen dat zij niet in staat zijn eigen keuzes te maken. Respect houdt ook in je beschouwen op te stellen in het geven van, vaak ongepaste, adviezen. Dit komt naar voren in de interviews in het boek, maar ook in de vele reacties die Berkvens gekregen heeft naar aanleiding van de aankondiging van haar boek in het televisieprogramma *Het Verhouden* (BGN, 2006). Goed luisteren is van groot belang. Wie die kunst verstaat, zal merken dat patiënten zelf aangeven hoe ze vinden dat er met hen moet worden omgegaan. Het is een pleidooi om de eigen wijsheid en ervaringen te respecteren.

De verbanding met spirituele elementen maakt dit boek uniek in zijn soort. Zoals het voorbeeld van Luther die op de vraag wat hij zou doen als morgen het Koninkrijk Gods aanbreekt als antwoord geeft: 'Ik zou doorgaan met het planten van deze appelbomen' (pag. 85). Wat mij betreft hadden er meer verwijzingen naar spirituele bronnen mogen worden aangehaald. Ze zijn essentieel in de omgang met mensen met kanker. *Mijn lezers* is dit boek in zijn opzet gewijd. Het is niet alleen een aanrader voor geestelijk verzorgers maar voor ieder die te maken heeft of krijgt, professioneel of anderszins, met mensen met kanker.

Bauduin, Dorine en Kanne, Mariël, *Tijd voor reflectie, Praktische ethiek in psychiatrie en revalidatie*, Uitgeverij SWP, Amsterdam, 2009, ISBN 9789066659889, 160 pag., € 22,90.

Door: Drs. Evelien van Melle, geestelijk verzorger Mentrum (GGZ Amsterdam) en ethica, Ethisch Expertisecentrum Arkin (GGZ Amsterdam).

Ethische kwesties zijn inherent aan het werken in de zorg. Medewerkers kunnen klem komen te zit-

ten tussen verschillende waarden en normen en botsende belangen. Om die reden zal er in zorginstellingen aandacht en tijd moeten zijn voor reflectie op de zorgpraktijk. In tegenstelling tot algemene ziekenhuizen ontbreken nu juist in GGZ-instellingen veelal ethische commissies en is ook het moreel beraad om die reden nog maar spaarzaam van de grond gekomen.

Dat is duidelijk anders bij de Grote Rivieren, de GGZ-instelling voor Zuidwest Nederland. Daar is op initiatief van de geneesheer-directeur in 2004 het project *Reflectie op goede zorg* gestart. Dat had tot doel de morele sensibiliteit van de hulpverleners te verhogen, vanuit de verwachting dat dit de zorg voor cliënten ten goede zou komen. Het project heeft echter ook verrassend positief doorgewerkt naar medewerkers; deze voelden zich meer en enthousiaster betrokken bij het werk en hadden minder last van stress. Dit sluit overigens aan bij de ervaring van Ben van Remmerden (Reliëf 2007) in het Medisch Centrum Leeuwarden (MCL); ook daar bleek een half uurtje moreel beraad per week op de werkvloer de arbeidssatisfactie bij medewerkers te verhogen en het ziekteverzuim te reduceren.

De auteurs, beiden ethica en bekend met het domein van de psychiatrie en revalidatie, werden bij dit project betrokken en hebben dit mede vorm gegeven. Vanuit een vier jaar lange ervaring is dit boek tot stand gekomen; dus uit en vóór de praktijk geschreven.

De auteurs verwijzen regelmatig naar (onder andere de eigen) bijdragen in het boek *In gesprek over goede zorg. Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk* (H. Manschot & H. van Dartel (red.), Boom 2002), waarin een aantal methodieken voor ethische reflectie is besproken. Blijft het in dit laatste boek bij theoretische modellen voor de praktijk, in het boek van Bauduin en Kanne worden theorie en praktijk zorgvuldig aan elkaar verbonden en wordt inzichtelijk gemaakt hoe de verschillende methodieken vruchtbaar ingezet kunnen worden, al naar-

gelang de situatie. De casuïstiek die daarbij aan de orde komt is zeer herkenbaar voor medewerkers in het werkveld psychiatrie en revalidatie, maar wellicht ook daarbuiten. Hierin schuilt de kracht en de waarde van dit boek.

Naast de verschillende methodieken worden ook de belangrijke ethische begrippen verhelderd en komen thema's aan de orde als respect, autonomie, afstand en nabijheid, intimiteit en seksualiteit, visies op 'normaal' gedrag en vragen op het grensvlak van recht en ethiek. En tot slot biedt het een lijst van geraadpleegde literatuur en van bruikbare websites en is er een register van onderwerpen die in het boek aan de orde komen.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de implementatie van ethiek in de organisatie. Bauduin en Kanne pleiten voor een integraal ethiekbeleid dat door het management ondersteund en uitgedragen dient te worden. Alleen integraal en ingebed in de zorg heeft ethische reflectie kans van slagen. Die mening deel ik voluit. Ethiek kan anders te gemakkelijk worden gezien als de vrijblijvende hobby van de enthousiaste enkeling en in de knel komen bij bezuinigingen en 'productiedruk'. Dat betekent dat ook (de verschillende lagen van) het management bij ethische reflectie betrokken moeten worden en dat borging ervan op dat niveau dient plaats te vinden. Ook hiervoor worden door de auteurs bruikbare en in de praktijk bewezen methodieken aangereikt waarmee het belang van ethische reflectie ook voor het management invoelbaar en bespreekbaar wordt gemaakt.

Het is duidelijk dat de twee auteurs schrijven vanuit een rijke ervaring op de werkvloer. Zij weten wat daar leeft en slagen erin dat ook op een heldere wijze te verbinden met verschillende ethische methodieken. De casuïstiek daarbij is zeer herkenbaar en helpend. Daarmee is het een door en door praktisch en bruikbaar boek geworden en een aanrader voor collega's die binnen het psychiatrisch

werkveld het onderwerp ethiek op de agenda van de werkvloer willen krijgen.

Rossmolen, René, *In betrouwbare handen. Lituarie en demantie samen in het verpleeghuis* (Werkboek voor de Dvlerinst 34, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2009, ISBN 9789028923053, 40 pag., € 6,50).

Door: Drs. Annet Meus, geestelijk verzorger in de pleeghuis Bruggenbosch in Trarhede

Voor wie nieuw is in de wereld van de psychogeriatrie en zich de vraag stelt waaraan een kerkerker moet voldoen om voor dementerenden zinvol te zijn, heeft Rossmolen een praktisch boekje geschreven met bruikbare handreikingen. De diensten die men vooral van een herkenbare verstand te zijn en de verschillende zintuigen aan te spreken. In het hoofdstuk waarin Rossmolen dieper ingaat op de ziekte demantie en de gevolgen voor de communicatie, wordt duidelijk waarom dit belangrijk is. Demantie ontneemt mensen gedurende het proces steeds meer hun praktische en cognitieve vermogens. Wat overblijft zijn herinneringen aan gebeurtenissen die (heel) veel eerder in het leven hebben plaatsgevonden, en een sterk gevoelens. Rossmolen noemt dat het hergebruiken 'een diepere laag waarin opgedane levenservaringen, levenswijsheid en allerlei gevoelens bewaard worden' (p. 96). Door bij dit hergebruiken aan te sluiten kan de bewoner zich even, in een fragment, laten verliezen en doet hij de ervaring op gekend te worden. Naast het verlies van praktische en cognitieve vermogens neemt de mogelijkheid van verbale communicatie in het verloop van de ziekte steeds verder af. Om contact te maken worden muziek, beeld, aanraking en symbolisch gebruik belangrijker. Daarnaast is het noodzakelijk om echt en open te zijn en oog te hebben voor het kleine.

Rossmolen is ervan overtuigd dat het zinvol is met